

De landelijke elite in negentiende-eeuws Twente*

Textielindustriëlen als landgoedeigenaren en hun relatie met de lokale adel

Elyze Storms-Smeets

De opkomst van nieuwe rijken afkomstig van de lokale textielindustrie in negentiende-eeuws Twente resulteerde in de aanleg van diverse buitenplaatsen en landgoederen rond de stadjes Enschede, Hengelo en Oldenzaal. Het recreatieve karakter domineerde, maar veel nieuwe landgoedeigenaren legden zich ook toe op bosbouw en landbouw. Dit artikel gaat na in hoeverre de nieuwe landelijke elite contact had met de oude lokale adel van landgoederen als Twickel, Weldam, Singraven en Huis Almelo, of door de adel beïnvloed werd in de locatie van buitens en onderzoekt de wijze waarop deze nieuwe elite het esthetische landschap inrichtte en gebruikte.

Inleiding

Sedert vele eeuwen zijn de culturele geschiedenis en landschappen van Europa beïnvloed geweest door de aanwezigheid van – veelal adellijke – grootgrondbezitters. Hun landgoederen en landhuizen met parken en tuinen vormen een belangrijk kruispunt tussen praktische aspecten van economisch management en esthetische landschapsvorming, en als zodanig domineerden ze grote delen van het landschap. Gedurende de negentiende eeuw werden veel Europese landen, waaronder Nederland, gekenmerkt door de opkomst van een nieuwe groep rijken afkomstig van het bankwezen, het handelswezen en de industrie. Deze individuen, vaak *nouveaux riches*¹ genoemd, waren stedelingen voor wie land niet de primaire bron van inkomsten was. Desalniettemin was het niet ongewoon dat zij hun nieuwe rijkdom investeerden in grootgrondbezit en een buitenplaats met tuinen en park creëerden, soms ook met agrarisch land. Dit was

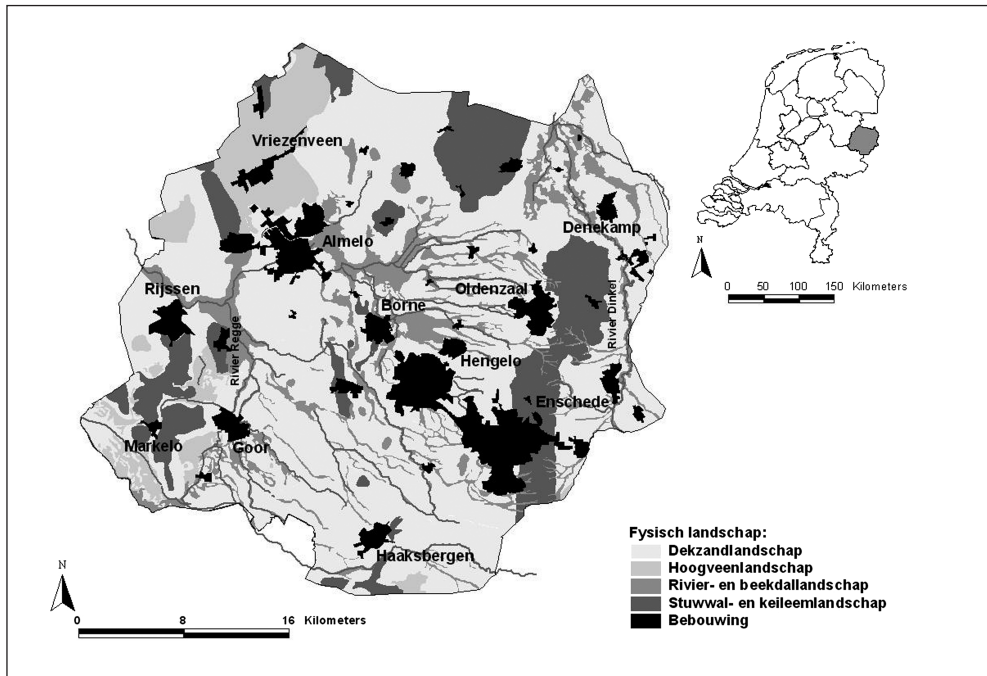
* Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift *Landscape and society in Twente and Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950* (University of Leeds, 2005).

¹ De term *nouveaux riches* wordt hier gebruikt in de originele betekenis van het woord, namelijk 'nieuwe rijken'. In het verleden had de term negatieve bijbetekenissen, als waren deze individuen zonder enige sociale elegantie. Hier wordt de term simpelweg gebruikt voor mensen die dankzij succesvolle ondernemingen in een korte tijd zeer rijk zijn geworden.

een fenomeen dat zich sterk voordeed in de Overijsselse regio Twente. Hier lag de primaire bron van nieuw geld in de succesvolle textielindustrie. Het was echter de samenloop van deze industriële ontwikkeling met radicale veranderingen in het gemeenschappelijke grondbezit, namelijk de verdeling van de marken, die de nieuwe rijken mogelijkheden bood om op grote schaal te investeren in land. De privatisering van gemeenschappelijke gronden en de opkomst van een nieuwe landelijke elite wijzen op veranderingen die wellicht een belangrijk effect hadden op de maatschappij en het landschap van Twente.

De kern van de nieuwe elite werd gevormd door een tiental fabrikantenfamilies uit Enschede, Oldenzaal, Hengelo en Almelo. Met name op en rond de stuwwallen in het oosten van de regio creëerden de industriëlen vele buitenplaatsen en landgoederen. Het westelijke – overwegend agrarische – deel van Twente, daarentegen, werd nog grotendeels gedomineerd door de landgoederen van adellijke families, zoals die van Twickel, Almelo en Diepenheim.

Dit artikel zal nagaan in hoeverre de Twentse industriëlen gebruik maakte van landinvesteringen om door te dringen in adellijke kringen en op die manier hun status te verhogen – hetgeen een van de belangrijkste redenen was voor *nouveaux riches* in andere Europese landen – door middel van een verkenning van hun motivaties voor het creëren van landgoederen en buitenplaatsen, het sociale contact tussen de nieuwkomers en de bestaande adellijke grootgrondbezitters en de wijze waarop deze twee groepen landgoedeigenaren elkaar beïnvloed hebben met betrekking tot grondeigendom, aanleg van het esthetische landschap en de jacht.

Het fysische landschap van Twente met de huidige bebouwing

Kader

De regio Twente, circa 1200 km² groot, ligt in het uiterste oosten van de provincie Overijssel. Het fysische landschap wordt gekenmerkt door zandgronden en stuwwallen. Stuwwallen zijn langgerekte heuvels, ontstaan door opstuwing van landijs in het Saalien (200.000-130.000 jaar BP). De hoogste stuwwallen in Twente zijn de Paaschberg bij Tubbergen (89 mtr +NAP) en de Tankenberg bij Oldenzaal (85 mtr +NAP).²

Tot in de negentiende eeuw was Twente overheersend agrarisch van karakter. De onvruchtbare zandgronden resulteerden in een systeem van gemengde akkerbouw en veeteelt. Een belangrijk aspect hierin was de beweiding op de woeste, ongecultiveerde gronden – met name op de stuwwallen – die sinds de dertiende eeuw beheerd werden door communale markengenootschappen. De woeste gronden bestonden voornamelijk uit natte en droge heidevelden, bossen en vennen, die behalve voor beweiding gebruikt werden voor het verzamelen van brandstof, honing en plaggen. In 1832 vielen nog circa 60.000 hectare woeste gronden, oftewel 50 procent van het totale oppervlakte van de regio, onder de administratie van de marken.³ De politieke organisatie van de marken werd gevormd door de gerechtigden of gewaarde boeren, de grotere boerenbedrijven die van oudsher in de marke woonden. De rato van de oppervlakte akkerland die een gerechtigde in bezit had, bepaalde zijn rechten met betrekking tot het gebruik van de woeste gronden, bijvoorbeeld het aantal schapen dat men mocht laten grazen of de hoeveelheid plaggen die men mocht nemen voor de potstalmest ter bemesting van de akkers.⁴ ‘Ongewaarde’ keuterboeren mochten in de marken wonen en mochten gebruik maken van de woeste gronden, maar hadden verder geen rechten.⁵ Dit traditionele systeem werd echter in toenemende mate bedreigd door de stijgende bevolkingsgroei: tussen 1675 en 1800 groeide de bevolking van Twente van 17.000 naar 51.000.⁶

In een gebied met beperkte natuurlijke mogelijkheden voor agrarische ontwikkeling en waar de marken in eerste instantie de overgang van land naar individuele boerderijen tegenhielden, waren veel mensen gedwongen om een bestaan te vinden buiten de landbouw. Als gevolg werd de textielhuisnijverheid – met name de productie van linnen en bombazijn (een combinatie van wol en linnen) – een belangrijke sector in de rurale en urbane economie van de regio, hetgeen de groei van stadjes als Almelo, Enschede en Hengelo bevorderde.⁷ Vanuit deze regionale centra werd de productie en distributie van de goederen geregeld door handelaren, waaronder families als de Van

² H.J.A. Berendsen, *Landschappelijk Nederland* (Assen, 2000) 58; J.A.J. Vervloet, ‘Het zandlandschap’, in: S. Barends, e.a., ed., *Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering* (Utrecht, 1995) 9; J.I.S. Zonneveld, *Levend land: de geografie van het Nederlandse landschap* (Houten-Zaventem, 1993) 162.

³ Historisch Centrum Overijssel, Zwolle (HCO). Kadastrale leggers van de Twentse gemeenten, 1832, Kadaster Overijssel.

⁴ H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed. Een historisch-geografische beschouwing van de markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Zutphen, 1987) 7; J.A. Hendriks, *De ontginning van Nederland* (Utrecht, 1999) 19.

⁵ P. Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands. An overview’, in: M. de Moor, L. Shaw-Taylor en P. Warde, ed., *The management of common land in North West Europe, c. 1500-1850* (Turnhout, 2002) 104.

⁶ J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven, 1974) 117.

⁷ C. Trompetter, *Agriculture, proto-industry and mennonite entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente, 1600-1815* (Amsterdam, 1997) 9, 143-144.

Heeks, Blijdensteins, Geldermans, Ter Kuiles, Ten Cates en Janninks. Gedurende de negentiende eeuw ontwikkelde de huisnijverheid op het platteland zich uit tot een industrie geconcentreerd in genoemde stadjes.⁸ Deze ontwikkeling was te danken aan een combinatie van factoren, namelijk technologische innovatie (met name de introductie van stoomkracht in de jaren 1860), een groeiende input van professionele kennis, de beslissing van de Nederlandse overheid om de katoenproductie voor de Oost-Indische koloniale markt in Twente te concentreren en de modernisering van het transportnetwerk door de aanleg van nieuwe wegen, kanalen en spoorlijnen.⁹ Het succes van Twentes textielindustrie gaf de voormalige linnenhandelaren de financiële middelen om te investeren in land. Gemiddeld groeide het kapitaal van een Twents textielbedrijf van 170.000 gulden in 1820 tot 469.000 in 1850, en ten slotte tot meer dan 1,3 miljoen gulden in de jaren 1870.¹⁰ De firma Blijdenstein & Co, bijvoorbeeld, geleid door Benjamin Willem Blijdenstein (1780-1857), had in 1815 een financiële waarde van 107.000 gulden, groeiend tot 1,8 miljoen gulden in 1896. Het persoonlijke deel van directeur Albert Jan, Benjamins zoon, werd destijds geschat op 700.000 gulden.¹¹ Dit was nog bescheiden vergeleken met Gerrit Jan van Heek, die zelf een aandeel van maar liefst 4 miljoen gulden had in het bedrijf Van Heek & Co.¹²

De nieuw verworven rijkdom maakte het dus mogelijk voor de fabrikanten om te investeren in land. In eerste instantie breidden de fabrikanten hun grondbezit uit door de aankoop van kleine boerderijen. Later konden zij grotere percelen woeste gronden aanschaffen als gevolg van de verdelingen van gemeenschappelijke markengronden. De Nederlandse overheid was namelijk van mening dat de verdeling en privatisering van gemeenschappelijke gronden een manier was om de ontginning van de woeste gronden te stimuleren, hetgeen – zo werd gedacht en gehoopt – zou leiden tot een groei in de algemene economie van het land. Overheidsplannen in de eerste helft van de negentiende eeuw om de markengronden te verdelen, werden op lokaal niveau gesteund door de (adellijke) grootgrondbezitters die vermoedelijk zouden profiteren van dergelijke landverdelingen. In Twente vonden de meeste markenverdelingen plaats na de wet van 1837, versterkt door de introductie van het belastingstelsel van het kadaster in 1832 waarbij ook de woeste gronden getaxeerd werden.¹³ Afhankelijk van de kwaliteit werd 1 hectare heide getaxeerd tussen 40 en 100 cent per jaar. Bijvoorbeeld de marke De Groote Boeren van Ambt Delden bezat circa 2200 hectare ongecultiveerde grond, waarvoor in totaal ongeveer 1900 gulden belasting betaald moest worden.¹⁴

⁸ J.A.P.G. Boot, *De Twentsche katoennijverheid 1830-1873* (Amsterdam, 1935) 260; F.M.M. Hendrikkx, 'Family, farm, and factory: Labor and the family in the transition from protoindustry to factory industry in nineteenth-century Twente, the Netherlands', *The history of the family*, VIII (2004) 45-69.

⁹ A.M. Lambert, *The making of the Dutch landscape: an historical geography of the Netherlands* (Londen, 1985) 263; H. Schmal, 'Een landschap vol steden', in: Barends, e.a., *Het Nederlandse landschap*, 99-115.

¹⁰ Boot, *De Twentsche katoennijverheid*, bijlage III.

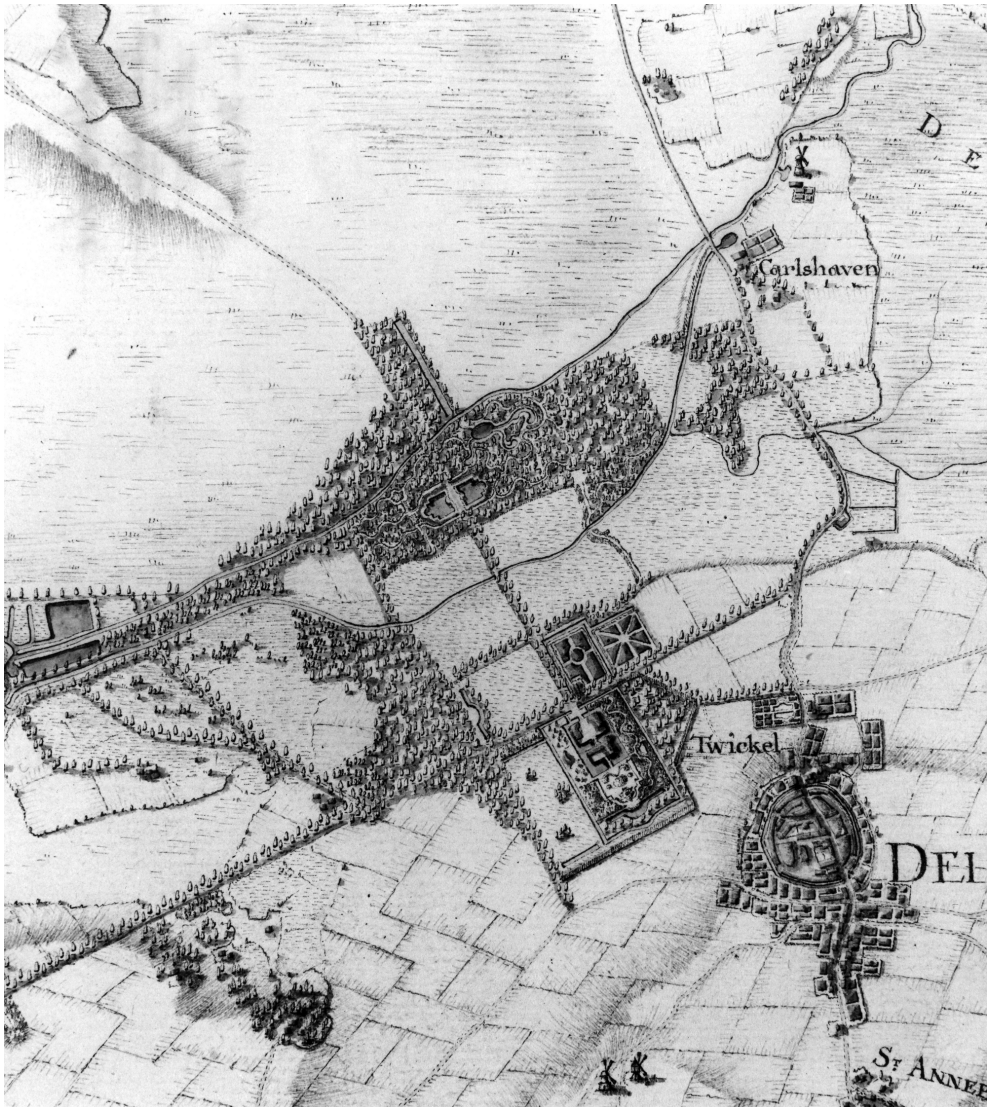
¹¹ HCO, Familiearchief (FA) Blijdenstein, inv.nr. 127.

¹² A.L. van Schelven, *Onderneming en familisme. Opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek en Co. te Enschede* (Leiden, 1984) 150-151.

¹³ Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 68-75; J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen, 1985) 155-157.

¹⁴ HCO, Kadastrale legger van Ambt Delden, Kadaster Overijssel.

Bij een verdeling werden de gronden doorgaans verdeeld onder de gewaarde boeren naar rato van hun gebruiksrechten. Voor grootgrondbezitters was dit zeer gunstig, doch voor de meeste boeren waren de smalle percelen die ze toegedeeld kregen, veelal te ver verspreid en van te slechte kwaliteit om ze tot goede landbouwgrond te ontginnen. Als gevolg boden veel boeren hun nieuw ontvangen land te koop aan. Terwijl in het oosten van Twente de textielabrikanten hiervan profiteerden, werden in het westen van de regio vele markengronden opgekocht door de gevestigde adellijke elite.

In de jaren 1773-1794 werden onder leiding van de kapitein Ing. J.H. Hottinger de noordelijke provincies van Nederland voor militaire doeleinden gekarteerd. Op deze uitsnede zijn het landgoed Twickel en het 'stedeke' Delden weergegeven (noorden links) (*Nationaal Archief, 's-Gravenhage*)

De Twentse adel en zijn grondbezit in de negentiende eeuw

Begin negentiende eeuw resideerde de Twentse adel op van oorsprong middeleeuwse kastelen. Tot 1795 bleef het bezit van een omgracht kasteel van belang wegens de status en privileges die het de eigenaar gaf.¹⁵ Vanaf het midden van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw konden kastelen en verdedigbare huizen in Overijssel en Drente namelijk de titel van 'saelstede' (later havezate) met daaraan verbonden rechten krijgen, mits aan diverse eisen werd voldaan. In 1622 werd bepaald dat de eigenaar van adellijke, ridderlijke afkomst moest zijn en zijn huis verdedigbaar en omgracht (met een ophaalbrug). Verder was het een vereiste dat een boerderij en andere bijgebouwen aanwezig waren op het complex en dat de landerijen minstens 25.000 gulden waard waren. De heer van een havezate bezat individuele vis- en jachtrechten, was vrij van bepaalde belastingen zoals het huisgeld en kon deel uitmaken van het provinciale bestuur, de Ridderschap.¹⁶ Aan het begin van de zeventiende eeuw telde Twente circa 40 havezaten, onder meer Twickel, Weldam, Singraven, Huis Almelo, Saasveld, Huis Diepenheim en Hachmeule.

In tegenstelling tot het westen van Nederland, waar gedurende de zeventiende en achttiende eeuw vele nieuwe buitenplaatsen werden gecreëerd door kooplieden, werden in deze periode in Twente slechts enkele buitens gerealiseerd en waren het voornamelijk de adellijke eigenaren van havezaten die hun landbezit, rijkdom en macht uitbreidden. De belangrijkste families in de regio waren Van Rechteren Limpurg (Huis Almelo) en Van Wassenaer Obdam (Twickel), die hun machtspositie bleven houden gedurende de negentiende eeuw. Volgens het kadaster van 1832 bezaten Adolf Frederik Lodewijk graaf van Rechteren Limpurg en Maria Cornélie gravin van Wassenaer Obdam (getrouwd met baron Van Heeckeren) in Twente respectievelijk 3092 en 2384 hectare land met een totale belastingswaarde van respectievelijk 17.599 en 27.585 gulden.¹⁷ Bij haar dood in 1850 werd de totale nalatenschap van de gravin geschat op 3,7 miljoen gulden.¹⁸

De meeste adellijke landgoederen lagen in het beekdallandschap tussen Denekamp en Delden. De invloed van deze bestaande landerijen op buitenplaatsontwikkelingen gedurende de negentiende eeuw was tweeledig. In enkele gevallen kochten *nouveaux riches* voormalige havezaten op van verarmde adellijke families. Zo werd, bijvoorbeeld, J.Th. Roessingh Udink de nieuwe eigenaar van Singraven (1829), Harseveld (1838) en Noorddeurningen (1856). Bij zijn dood in 1858 werd zijn gehele bezit getaxeerd op 1165 hectare met een waarde van 323.000 gulden.¹⁹ Behalve de sociale status die op deze manier kon worden verkregen, waren dergelijke aankopen tevens een manier om land op een voorname locatie te verwerven en een langdurig proces van stapsgewijze landaccumulatie te voorkomen.

¹⁵ H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats: aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan den Rijn, 1982) 7.

¹⁶ A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995) 12-13, 21.

¹⁷ HCO, Kadastrale leggers Stad Almelo, Ambt Almelo, Stad Delden and Ambt Delden, Kadaster Overijssel.

¹⁸ J. Haverkate, A. Brunt en B. Leyssius, *Twickel bewoond en bewaard* (Zwolle, 2001) 85.

¹⁹ Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 481; W.H. Dingeldein, *Singraven. Beelden uit het verleden en heden van een Twentse havezate* (Enschede, 1969) 37-43.

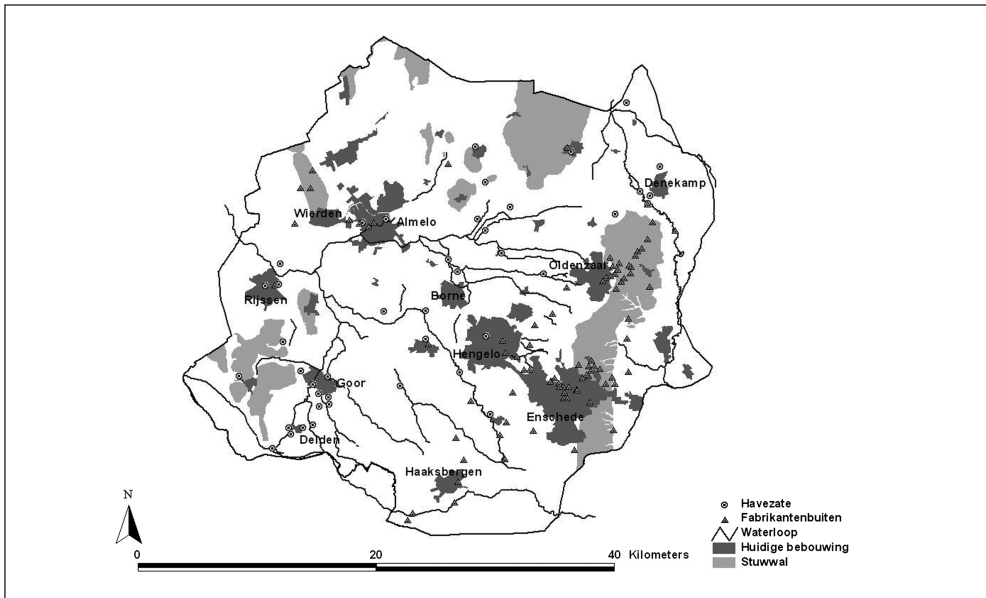
Een tweede wijze waarop het bestaande adellijke grootgrondbezit invloed had op nieuwe ontwikkelingen, was dat het deze beperkte. Met name in de westelijke helft van de regio bestonden weinig mogelijkheden voor landaankopen en de creatie van nieuwe buitens als gevolg van de dominerende aanwezigheid van de heren van Twickel en Almelo. Zo waren er slechts enkele Almelse industriële *nouveaux riches* die theehuizen bouwden en kleine buitens creëerden langs de belangrijkste wegen vanuit Almelo, bijvoorbeeld Beeklust (circa 1890), Wendelgoor (1931) en Kloosteresch (1925). Fabrikanten die een grotere buitenplaats wilden aanleggen, zochten hun heil in het nabijgelegen Wierden en rond Oldenzaal. De familie Scholten, bijvoorbeeld, creëerde het landgoed Vossenbosch bij Wierden en de familie Ten Cate was eigenaar van de buitenplaats Egheria ten oosten van Oldenzaal.

De dominante positie van de adel in de grondpolitiek was ook merkbaar in de verdelingen van de gemeenschappelijke gronden. Zo waren de adellijke grootgrondbezitters vaak markenrichters en zaten ze ook in de commissie ter verdeling van de gronden. Het is niet verrassend dat de grootgrondbezitters voorstanders waren van de verdelingen, gezien zij het meeste profijt hadden bij de overgang van gemeenschappelijk bezit naar privébezit. In Ambt Delden, bijvoorbeeld, ontvingen de eigenaren van Twickel tussen 1842 en 1854 circa 1900 hectare uit de verdelingen van diverse marken. Bij de verdeling van de marke Azelo ontving Jacob Dirk Carel baron van Heeckeren van Wassenaer bijna 160 hectare, oftewel 60 procent van het totale gemeenschappelijke bezit.²⁰ Het bestond voornamelijk uit heide, maar ook bouw-, wei- en hooiland, een huis en erf, en een boomgaard. Vervolgens kocht hij tientallen hectare op van landbouwers. De machtspositie van families als de Van Heeckeren van Wassenaers werd door de markenverdelingen dus alleen maar versterkt.

Ter vergelijking, in het oostelijk deel van Twente werden de woeste gronden verdeeld onder een veel grotere groep markenleden. Echter, hier verkochten de meeste kleine boeren hun nieuw verkregen land omdat ze zelf niet de arbeid, de tijd en het geld hadden om de arme gronden te cultiveren. De afwezigheid van adellijke grootgrondbezitters die de lokale grondpolitiek domineerden, maakte het mogelijk voor nieuwe rijken om substantiële grondaankopen te doen. Zoals gezegd, waren voornamelijk rond Enschede, Hengelo en Oldenzaal de kopers afkomstig uit de industriële *nouveaux riches*. De Enschedese fabrikant Gerrit Jan van Heek, die circa 450 hectare heidegrond kocht in de gemeente Haaksbergen dankzij een veiling van gemeenschappelijke gronden in 1895, was exemplarisch voor deze nieuwe klasse van grondbezitters.²¹ In totaal werden in Twente 84 nieuwe buitenplaatsen en landgoederen aangelegd tussen 1800 en 1950; het overgrote deel hiervan – circa 85 procent – was gelegen binnen vijf kilometer afstand van genoemde industriële stadjes, bijvoorbeeld: Amelink (circa 1800), Oosterhof (1901), Smalenbroek (1894), Zonnebeek (1906-08), Kalheupink (1865), Hooge Boekel (1898) en Lankheet (1895).

²⁰ HCO, Kadastrale leggers Ambt Delden, Kadaster Overijssel; Delden, Huisarchief (HA) Twickel, inv.nr. 2458.

²¹ HCO, Kadastrale legger Haaksbergen, Kadaster Overijssel.

De locatie van havezaten en fabrikkantenbuitenplaatsen in Twente

Motivaties voor landinvesteringen

De combinatie van industriële en agrarische ontwikkelingen in Twente maakte het dus voor families als de Van Heeks, Blijdensteins en Geldermans mogelijk om lid te worden van de landbezittende elite, maar wat waren hun motivaties geweest om in land te investeren? Land werd ongetwijfeld gezien als een veilige en langdurige investering en werd op economische wijze gebruikt voor industriële doeleinden, agrarische experimenten en commerciële bosbouw.²² Behalve economische redenen speelden persoonlijke aspecten ook een belangrijke rol. De *nouveaux riches*' interesse in landbezit reflecteerde een sterke emotionele band met de regio en hun eigen rurale herkomst, aldus de socioloog Van Heek, die in 1945 een proefschrift schreef over zijn eigen sociale kring.²³

Zoals elders in urbaniserend West-Europa wensten de families hun eigen buiten, waar ze konden ontsnappen aan de toenemende industriële vervuiling en urbane congestie die ze zelf, ironisch genoeg, hadden gecreëerd. Dergelijk sentiment komt naar voren in een gedicht geschreven door een lid van de Blijdenstein familie:

'Is 't niet een soet vermaeck, in 't groen te mogen treden,
Daer ons geen roock en guelt, geen dampen van de steden?'²⁴

²² J.W. Keiser, 'Landgoederen en andere natuurterreinen in Twente', *Jaarboek Twente* (1967) 119-137; Vervloet, 'Het zandlandschap', 21.

²³ F. van Heek, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit* (Leiden, 1945) 239-241.

²⁴ HCO, FA Blijdenstein, inv.nr. 58.

Een plek op het platteland bracht rust, het golvende landschap met zijn bossen en schone lucht werd als gezond beschouwd. Door de creatie van grootschalige parken en smaakvolle tuinen konden de nieuwe landgoedeigenaren tevens hun esthetische kennis demonstreren. Daarnaast waren tegen de tweede helft van de negentiende eeuw investeringen in land en het bezit van een modieuze buitenplaats een trend geworden onder de *nouveaux riches*. Deze duidelijke interesse in landbezit versterkte zichzelf, doordat individuen en families er naar streefden om hun sociale en economische status te verhogen binnen hun eigen groep en wellicht ook door middel van nauwer contact met de gevestigde adellijke elite. In Europese landen als België en Engeland werd landinvestering door *nouveaux riches* vaak gezien als een manier om toegang te verkrijgen tot de adel en als zodanig te leiden tot statusverhoging.²⁵ Wellicht wensten de nieuwe rijken de adel te imiteren door de creatie van modieuze tuinen en parken.

Zo kochten in de zeventiende eeuw veel nieuwe rijken in het westen van het land heerlijkheden op, waarna ze de titel van de heerlijkheid aan hun eigen naam toevoegden. Dit proces werd in de eerste helft van de negentiende eeuw herhaald, bijvoorbeeld in de provincie Utrecht. Individuen als Petrus Jacobus van Oosthuysse, Paulus Wilhelmus Bosch en Hendrik Daniel Hooft kochten bestaande buitens van verarmde adellijke families en vervolgens gebruikten ze de heerlijke titels in hun eigen namen, respectievelijk Rijsenburg, Drakestein en Woudenberg.²⁶ In Twente was het echter minder gebruikelijk dat heerlijke titels in nieuwe handen vielen, alhoewel sommige *nouveaux riches* havezaten opkochten. Gevers en Mensema zijn van mening dat Helmich van Heeks verwerving van Hof te Boekelo in 1822 aantoonde dat hij aspiraties had om zijn sociale status te consolideren en te verhogen door zichzelf te verbinden aan een adellijk landgoed.²⁷ Bewijs voor dergelijke aspiraties is echter afwezig en het is waarschijnlijker dat de aankoop primair bedoeld was om een groot, recreatief familielandgoed te creëren. Vererving en acquisitie van meer land resulteerde in verdere substantiële uitbreidingen van het landgoed, bijvoorbeeld in 1866 werd het nabijgelegen Het Stroot gekocht en toegevoegd aan Boekelo.²⁸

Het is moeilijk om voorbeelden te vinden van *nouveaux riches* families in Twente die duidelijke interesse toonden in statusverhoging door de aanschaf van adellijk landbezit of geassocieerde titels. Integendeel, het lijkt erop dat binnen de industriële elite van Twente op dergelijk opzichtig gedrag werd neergekeken. Na de aankoop van het landgoed Baasdam, bijvoorbeeld, werd Nico ter Kuile door zijn kinderen afgeraden om de titel 'van Baasdam' aan zijn achternaam toe te voegen. Het zou namelijk niet het gewenste effect van statusverhoging bereiken, doch eerder zou hij belachelijk gevonden worden binnen de sociale elite van industriëlen.²⁹

²⁵ F.M.L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century* (Londen, 1963) 20, 23; M.J. Wiener, *English culture and the decline of the industrial spirit, 1850-1980* (Cambridge, 1981), 127.

²⁶ E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse ridderhofsteden en heerlijkheden* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1900-1912), I, 83-97, 512-555.

²⁷ Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 221.

²⁸ Van Schelven, *Onderneming en familisme*, 19.

²⁹ T. Hammer-Stroeve, *Familiezoet: vrouwen in een ondernemerselite, Enschede 1800-1940* (Zutphen, 2001) 56.

Landgoed Hooge Boekel te Enschede werd in 1898 gesticht, doch pas in 1925-1926 werd het landhuis gebouwd (foto; particuliere collectie)

De relatie tussen de nieuwe rijken en lokale adel

Dit gebrek aan interesse voor adellijke titels is consequent met andere indicaties van een gebrek in sociale banden tussen de industriële *nouveaux riches* en de lokale adel. Geraadpleegde archieven van bijvoorbeeld de families Van Heek, Blijdenstein en Van Heeckeren van Wassenaer bevatten geen persoonlijke correspondentie tussen de twee groepen.³⁰ Een mogelijk moment van contact werd gevonden in het verhuren van jachtrechten op landgoed Twickel aan enkele fabrikanten.³¹ Echter, dit was hoogst waarschijnlijk alleen een zakelijke afspraak. Het jachtdagboek van een van de industriëlen die jachtrechten huurde (Helmich Blijdenstein), bevat namen van zijn jacht-kompanen. Van hen was geen enkele afkomstig van lokale adellijke families.³² Volgens Van Heek was deze afwezigheid van sociaal contact tussen oud en nieuw geld een reflectie van het relatieve gebrek aan sociale en politiek invloed van de adel in negentiende-eeuws Nederland.³³ Dit is in zeker opzicht waar, doch we moeten tevens rekening houden met het grote verschil in rijkdom, landbezit en status tussen de twee groepen landgoedeigenaren. In Twente werd sociaal contact wellicht ontmoedigd door het feit dat diverse adellijke families niet alleen substantieel rijker waren dan de fabrikanten, maar ook lid waren van een nationale – in plaats van een lokale – elite. Tevens van belang was de beroepsmatige achtergrond van de nieuwe landgoedeigenaren;

³⁰ HCO, FA Blijdenstein; H. Bordewijk, A.J. Mensema, P.F. Schevenhoven, *Inventaris van de archieven van Van Heek & Co 1817-1969 (1979) en de N.V. Boekelose Stoombleekerij 1888-1965* (Zwolle, 1996); Delden, HA Twickel; Goor, HA Weldom.

³¹ Delden, HA Twickel, inv.nr. 3177.

³² HCO, FA Blijdenstein, inv.nr. 149.

³³ Van Heek, *Op de maatschappelijke ladder*, 241.

industrie was namelijk geen schoon beroep en nog lange tijd werd er op neergekeken door de gevestigde elite. Opvallend is dat leden van de Blijdenstein familie die in 1906 de buitenplaats Huis te Maarn op de Utrechtse Heuvelrug aanlegden, wel socialiseerden met adellijke families als de Van Aldenburgh Bentincks van Kasteel Amerongen.³⁴ Willem Benjamin Blijdenstein was directeur van de Amsterdamse vestiging van de Twentsche Bank. Uit onderzoek onder *nouveaux riches* in Utrecht blijkt dat bankiers, rechters en advocaten doorgaans veel contact hadden met adellijke families, waarvan de zonen vaak zelf dergelijke beroepen uitoefenden.³⁵ De herkomst van geld droeg dus kenmerkende sociale betekenissen met zich mee.

Uit het bovenstaande is gebleken dat de Twentse industriële *nouveaux riches* weinig sociaal contact onderhielden met de adellijke landgoedeigenaren in de regio. In plaats daarvan vormden ze zelf een hechte sociale groep, hetgeen versterkt werd door zakelijke afspraken en huwelijken binnen de eigen kring. Zo trouwden de kinderen van Gerrit Jan van Heek (1837-1915) met leden van andere fabrikantenfamilies, waaronder de Janninks, Blijdensteins, Van Wulfften Palthes, en Ter Kuiles.³⁶ De sterke band tussen de fabrikantenfamilies onderling blijkt ook uit het genoemde jachtdagboek. De in het dagboek vermeldde jachtkompanen waren wederom allen industriëlen uit de regio, zoals G.J. van Heek, E. ter Kuile, G.J. Jannink en A. Ledeboer jr.³⁷

Tevens moeten we erkennen dat een wens voor sociale vooruitgang binnen de maatschappij van de *nouveaux riches* zelf wel een belangrijk motief was voor landinvesteringen. Sociale status binnen de eigen kring kon worden verkregen door de ontwikkeling van steeds grotere landgoederen, gecreëerd door professionele architecten en ontwerpers en onderhouden door landgoedbeheerders, jachtopzieners en andere bedienden. Het recreatieve gebruik van land, met name de creatie van tuinen, parken en jachtgronden, gaf de nieuwe landgoedeigenaren de mogelijkheid om hun rijkdom, status en smaak te tonen. In dit aspect was er in ieder geval een overeenkomst tussen oud en nieuw geld.

Gerrit Jan van Heek op landgoed Het Stroot, eind negentiende eeuw
(foto; particuliere collectie)

³⁴ Interview met J. van Notten, Huis te Maarn, 2002.

³⁵ Storms-Smeets, *Landscape and society in Twente and Utrecht*, 108.

³⁶ A. van Heek, 'Herinneringen aan J.B. van Heek. Bijgeengesprokkeld uit familie verhalen, het archief van Zonnebeek en het boek van Oom Jan', in: *Verleden met toekomst. 50 Jaar Stichting Edwina van Heek* (Enschede, 1996) 23-41.

³⁷ HCO, FA Blijdenstein, inv.nr. 149.

Het esthetische landschap van de landgoederen

'Ik verlang zeer naar buiten. Het is er zoo mooi. De nachtegalen fluiten prachtig. Alles bloeit', schreef Geertruid Blijdenstein-van Heek in 1891, doelende op het familiebuiten Het Amelink bij Enschede.³⁸ Dergelijke sentimenten, tot uitdrukking gebracht in dagboeken en brieven, tonen het belang van tuinen en parken voor de nieuwe landgoedeigenaren. Het waren duidelijk plekken van rust, waar de eigenaren individueel of met vrienden van genoten. Recente interviews met de afstammelingen van Enschedese landgoedeigenaren onthulden dat ze er allen zeer bewust van waren 'dat een tuin, een boomgaard en een goed bijgehouden park het een en ander over de rijkdom van de bewoners vertelden'.³⁹ Het esthetische landschap van de fabrikantenbuitenplaatsen was tevens een plek waar de eigenaren hun kennis, begrip en smaak van trends in tuinstijlen konden tentoonstellen. Volgden de fabrikanten hierin het voetspoor van adellijke families of creëerden ze geheel hun eigen stijl? Een verdieping in de keuzen voor tuinontwerpers en tuinstijlen bij verschillende adellijke en *nouveaux riches* landgoedeigenaren kan hier een antwoord op geven.

De keuze van de adel

Alhoewel bewust van trends in tuinstijlen behield de adel een sterk vertrouwen in de gevestigde elite van tuinontwerpers, wier traditionele scholing weerspiegeld was in hun ideeën en plannen. De Duitse ontwerper Carl E.A. Petzold (1815-1891), bijvoorbeeld, ontwierp diverse tuinen op adellijke landgoederen in Twente. Petzold had sinds het midden van de negentiende eeuw gewerkt voor het Nederlandse koningshuis en werd zodoende ook in dienst genomen door vrienden van de koninklijke familie. Zo huurde Rodolphe Frederic van Heeckeren van Kell (1858-1936) de Duitse ontwerper in om een groot landschapspark aan te leggen op Twickel in 1885-1891.⁴⁰ Petzold maakte ook een plan voor een nieuwe tuin op landgoed Weldam in 1878 voor Maria Cornelia barones van Heeckeren van Wassenaer (zus van de heer van Twickel) en haar man Willem Carel P.O. graaf Van Aldenburgh Bentinck. Een kaart van het landgoed in 1877 laat zien dat het terrein rond het kasteel (circa 150 bij 220 meter) nauwelijks was ingericht, op een enkele conifeer, hazelnootboom en paardenkastanjeboom na.⁴¹ Petzold stelde een ontwerp voor in de late landschapsstijl met boomgroepen, rondlopende paden en diverse onregelmatige waterpartijen. Het voorgestelde ontwerp werd afgewezen; volgens Oldenburger-Ebbers omdat de familie het plan ouderwets zou hebben gevonden.⁴² Echter destijds was de landschapsstijl nog steeds zeer populair en werd het idee om een duidelijke scheiding te maken tussen de tuinen vlakbij het huis en het verder gelegen landschapspark (zoals dat vanaf circa 1900 vaak gebeurde) nog niet wijd geaccepteerd. Het is mogelijk dat Petzolds landschappelijke tuinaanleg niet in harmonie was met de geometrische opmaak van het omgrachte kasteelterrein.

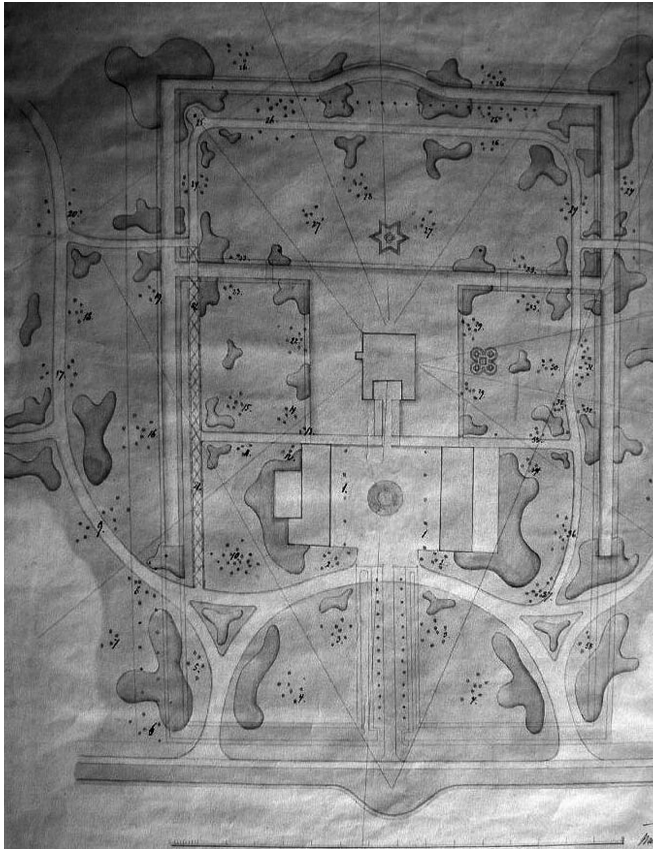
³⁸ HCO, FA Blijdenstein, inv.nr. 150.

³⁹ Hammer-Stroeve, *Familiezoet*, 106.

⁴⁰ *Twickel. Cultuurhistorische waardering van het landgoed* (Zwolle, 1999) 19; M.G.A. barones van Voerst van Lynden, *De tuinen van Twickel* (Delden, s.a.) 4, 16.

⁴¹ Goor, HA Weldam, los document.

⁴² C.S. Oldenburger-Ebbers, *De tuinengids van Nederland. Bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland* (Rotterdam, 1989) 94-95.

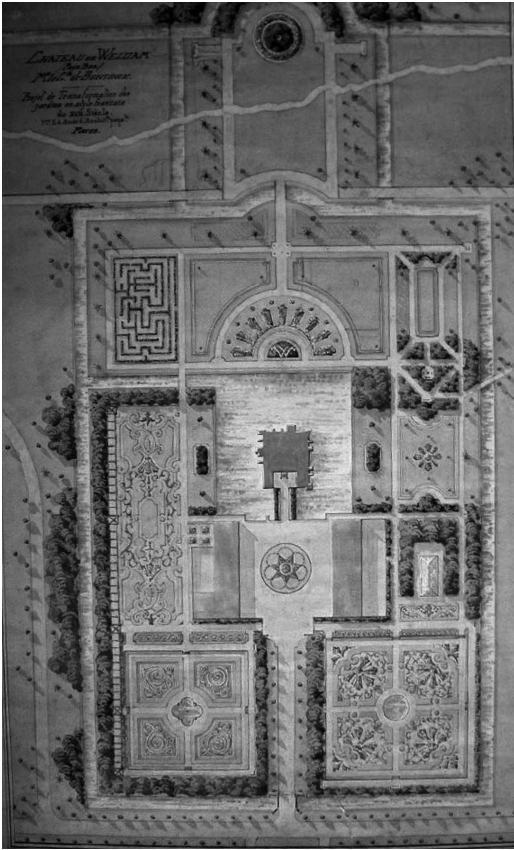
In 1878 vervaardigde C.E.A. Petzold een ontwerp voor Weldam, dat echter niet werd uitgevoerd
(*Huisarchief Weldam, losse documenten*)

In plaats daarvan kozen de eigenaren van Weldam voor de Parijse tuinarchitect Edouard André (1840-1911), die de gemengde tuinstijl introduceerde in Nederland, en zijn leerling Hugo Poortman (1858-1953).

André ontwierp een tuin gebaseerd op de principes van de zeventiende-eeuwse Franse geometrische stijl, inclusief bloembedden, een 145 meter lange berceau van beuken, een doolhof en buxussnoeiwerk. Vanaf 1886 werd dit plan uitgevoerd door Poortman, die vervolgens in dienst bleef van de familie Van Aldenburgh Bentinck als hoofdtuinman tot 1915.⁴³ Gedurende deze tijd ontving hij tevens opdrachten om tuinen te (her)ontwerpen op andere adellijke landgoederen, zoals Twickel, Nijenhuis, Warmelo en Huis Diepenheim.⁴⁴ Poortmans opdrachten in Twente waren grotendeels gerelateerd aan het sociale netwerk dat hij opbouwde dankzij zijn werk op Weldam.

⁴³ L.A. Springer, 'Bekende mannen op het gebied der Nederlandsche tuinkunst van 1550-1900', *Onze tuinen* (1923) 125.

⁴⁴ B. Zijlstra, *Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940: tuinen van Henri Copijn, Leonard A. Springer, Hugo A.C. Poortman, Dirk F. Tersteeg en John Bergmans* (Amsterdam, 1986) 41.

De eigenaren van Weldam, barones Van Heeckeren van Wassenaer en graaf Van Aldenburgh, kozen voor het geometrische plan van E. André uit 1885-1886
(Huisarchief Weldam, losse documenten)

De keuze van de *nouveaux riches*

Hoewel getrouwd met de dochter van een Twentse fabrikant, werkte Poortman doorgaans alleen voor de adel. Slechts in drie instanties werd hij gehuurd door lokale *nouveaux riches*: door de familie Jannink op Scherpenzeel (1913), de familie Blijdenstein op Het Amelink (1928) en de familie Ledeboer op Beeklust (onbekende datum).⁴⁵ Twee van deze opdrachten betroffen niet nieuw aangelegde fabrikantenbuitens, maar grote, voorheen adellijke landgoederen. Dit schijnt erop te wijzen dat Poortmans keuze voor opdrachtgevers niet beperkt was tot de adel, maar simpelweg tot grootgrondbezitters van grootschalige landgoederen. Het was daarom eerder een kwestie dat bepaalde tuinstijlen en de manier waarop Poortman werkte, geschikt waren voor landgoederen van een bepaalde grootte en aard. Uit schriftelijke documenten blijkt dat andere nieuwe rijken niet geprobeerd hebben om Poortman in te huren; niet omdat zij

⁴⁵ *Ibidem*, 180-182.

hem financieel niet konden veroorloven, maar het was eerder een kwestie van sociaal netwerk en – zoals gezegd – van de grootte van landgoederen.

In tegenstelling tot de lokale adel kozen de industriëlen vaak minder traditionele ontwerpers, zoals Leonard A. Springer (1885-1940) en Pieter H. Watzel (1872-1953). Springer in het bijzonder was bedreven in de zogenaamde gemengde tuinstijl, waarbij geometrische en natuurlijke elementen geïntegreerd werden.⁴⁶ Anders dan het ontwerp van Edouard André op Weldam, hetgeen bestond uit een grote geometrische tuin omgeven door een grootschalig landschapspark, waren de ontwerpen van Springer kleinschalig, met bijvoorbeeld een geometrische rozentuin vlakbij het huis en een landschappelijke aanleg wat verder weg. Deze combinatie van stijlen weerspiegelde de hernieuwde interesse in geometrie in tuinen aan het einde van de negentiende eeuw, doch was tevens een pragmatische oplossing om variëteit en een gevoel van ruimte te creëren op relatief kleine buitens. Typisch zijn Springers ontwerpen voor De Hulst (1916), Kalheupink (1913-1922), Vossenbosch (1920) en Egheria (1911).

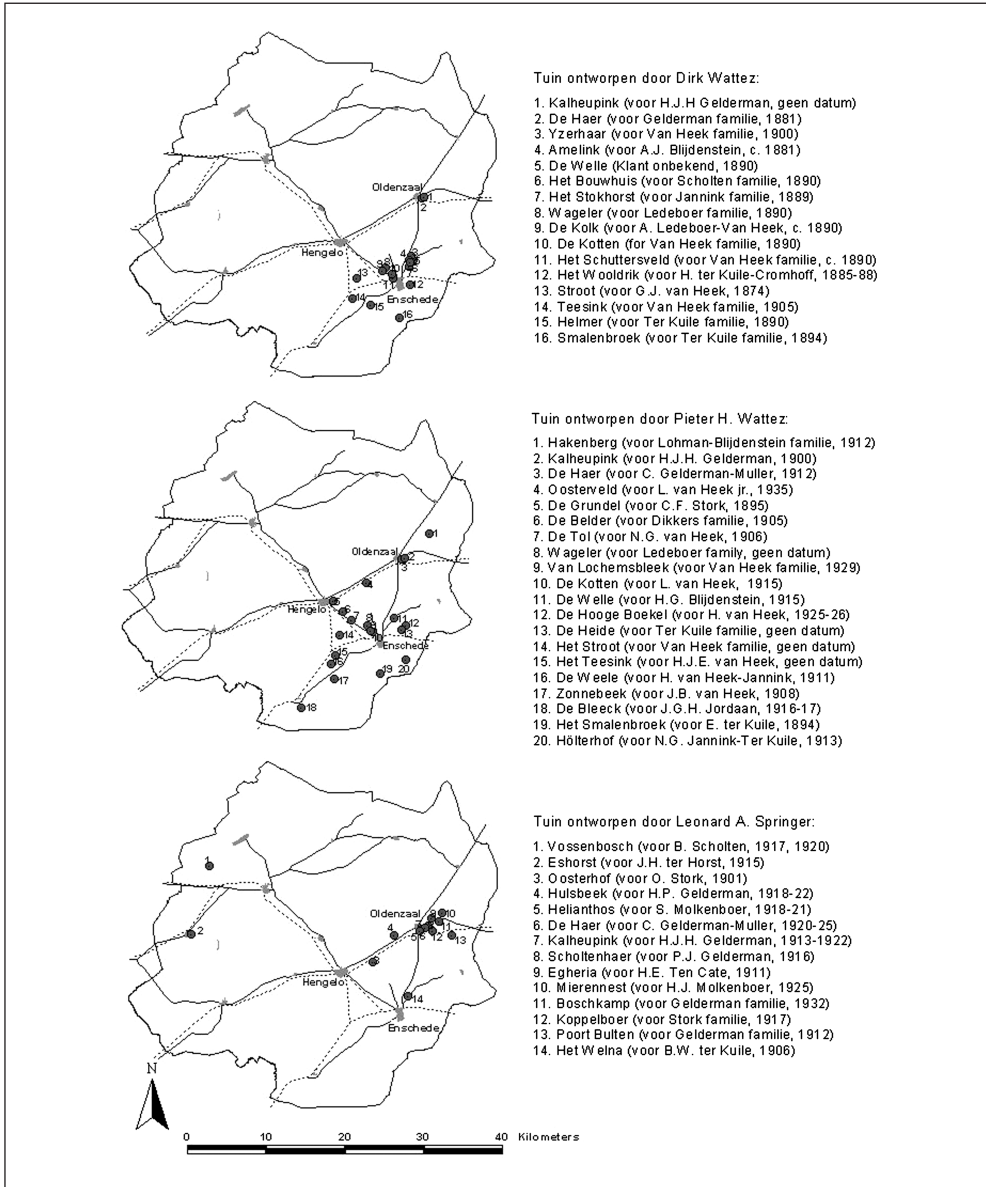
Luchtfoto van de buitenplaats Egheria nabij De Lutte, circa 1911. Gezien vanuit het zuidoosten (foto; *Special Collections Library, Universiteit Wageningen*)

De buitenplaats Egheria, gelegen op een stuwwal ten oosten van Oldenzaal, werd in 1909-1910 gecreëerd door H.E. ten Cate, directeur van verscheidene textielfabrieken in Almelo. Springers tuinontwerp werd gekenmerkt door een formele bloementuin en een rosarium ten noordwesten van het huis. Een ingewikkeld systeem van rondlopende paden verbond het geometrische deel met het landschapspark, bestaande uit slingerende paden, groepen loofbomen en exoten, gazons en natuurlijk uitziende waterpartijen.⁴⁷

⁴⁶ C.D.H. Moes, *L.A. Springer 1855-1940. Tuinarchitect, dendroloog* (Rotterdam, 2002) 24.

⁴⁷ Moes, *L.A. Springer 1855-1940*, 88.

De keuze van *nouveaux riches* voor ontwerpers hing, zoals bij de adel, grotendeels af van hun sociale netwerk. Opvallend is de geografische concentratie van opdrachten voor Springer (rond Oldenzaal) en Pieter Watzet en zijn vader Dirk (rond Enschede). Springers succes in Twente was sterk gerelateerd aan zijn contact met de familie Gelderman, terwijl vader en zoon Watzet een groot deel van hun opdrachten te danken hadden aan hun relatie met de familie Van Heek.

De geografische verspreiding van tuinen ontworpen door de professionele ontwerpers D. Watzet, P.H. Watzet en L.A. Springer op fabrikantenbuitenplaatsen in Twente, 1800-1950

De langdurige relatie die zich soms ontwikkelde tussen een tuinontwerper en een groep klanten met sterke familiebanden en zakenrelaties, kan geïllustreerd worden door te kijken naar het werk van vader en zoon Wattez. In 1872 werd Dirk Wattez (1833-1906) ingehuurd door de familie Van Heek om het openbare Volkspark in Enschede te ontwerpen. Waarom de Van Heeks voor Wattez kozen, is niet bekend, maar sindsdien werkte Wattez veelvuldig voor de familie en hun kennissen in Enschede, waaronder de Blijdensteins (1881), Geldermans (1881), Ter Kuiles (1885) en Janninks (1889). De volgende generatie Van Heeks huurde veelal Dirks zoon Pieter in om haar tuinen te ontwerpen, bijvoorbeeld op De Tol in 1906, Zonnebeek in 1908 en De Hooge Boekel in 1925-1926.⁴⁸ Op deze wijze werden de sociale contacten tussen landgoedeigenaar en ontwerper overgedragen van vader op zoon. Bestudering van het geografische patroon van Pieters opdrachten toont dat deze meer verspreid waren dan die van zijn vader. Dit reflecteert het feit dat jongere generaties Van Heeks, Janninks en Ter Kuiles hun buitens op een grotere afstand van het ouderlijke huis dichtbij Enschede aanlegden.

De ligging van de fabrikantenbuitenplaatsen op relatief korte afstand van doorgaande wegen, van elkaar en van de stadjes Oldenzaal, Hengelo en Enschede, resulteerde vaak in de aanleg van een gordel bos rond de recreatieve kern, waarin *vistas* waren uitgesneden. Dit bleek typerend voor jonge buitenplaatsen, en was eveneens waarneembaar op soortgelijke buitens in Engeland.⁴⁹ Dit specifieke ontwerp zorgde er enerzijds voor dat het huis zichtbaar was van een afstand, waardoor de eigenaar zijn status kon tonen, en anderzijds dat de tuinen afgeschermd waren voor voorbijgangers en daardoor op een meer persoonlijkere manier beleefd konden worden. Tevens zorgden de *vistas* ervoor dat men vanuit het landhuis kon uitkijken over het omliggende landschap, hetgeen een groter ruimtelijk gevoel gaf. In feite werd een nieuwe stijl ontwikkeld binnen de landschapsarchitectuur die goed paste bij relatief kleine landgoederen en buitenplaatsen gelegen op korte afstand van elkaar.

Conclusie

Uit bovenstaande bestudering van de Twentse *nouveaux riches* blijkt dat deze nieuwe groep landgoedeigenaren voornamelijk bestond uit textielindustriëlen met sterke rurale connecties, die onderhouden en versterkt werden door de aankoop van land en de creatie van landgoederen. De groep fabrikanten vormden een sterke sociale kring van zichzelf, wat zich uitte in zakelijk contact en huwelijken onderling. Dankzij het succes van de textielindustrie en de verdelingen van markengronden hadden de textielfamilies uit Almelo, Oldenzaal, Hengelo en Enschede zich weten te ontwikkelen tot een landbezittende elite parallel aan de bestaande adellijke elite. Echter, het is gebleken dat de industriëlen niet socialiseerden met de lokale adel als de families Van Rechteren Limpurg en Van Heeckeren van Wassenaer. Noch lijkt er sprake te zijn geweest van een wens om door te dringen tot de adel door de aankoop van adellijke goederen of titels, of door zelf geadeld te worden.

⁴⁸ B. Zijlstra, *Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940: tuinen van Carl Eduard Adolf Petzold, Dirk Wattez, Petrus Hermannus Wattez en Samuel Voorhoeve* (Amsterdam, 1987) 39-40.

⁴⁹ G. Sheeran, *Landscape gardens in West Yorkshire 1680-1880* (Wakefield, 1990) 182.

Ondanks deze desinteresse bleek de nieuwe groep landgoedeigenaren met de adel een gemeenschappelijke belangstelling te hebben voor de kunst van landschapsarchitectuur en beide groepen besteedden veel aandacht en geld aan de creatie van modieuze tuinen. Het is echter gebleken dat de industriëlen er bewust voor kozen om de lokale adel niet te imiteren. Integendeel, ze ontwikkelden hun eigen stijl en smaak in tuinontwerpen. Dit was weerspiegeld in de duidelijke uiterlijke verschillen van het esthetische landschap, maar tevens in de keuze voor ontwerpers die dit landschap gecreëerd hebben. Deze keuzes waren veelal verbonden aan hun eigen sociale netwerk. De duidelijk gescheiden werelden van de adel en de fabrikanten, weerspiegeld in hun sociale connecties, werd dus ook blootgelegd in het esthetische landschap. De aanwezigheid van de *nouveaux riches* gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw heeft op deze wijze een duidelijke stempel gedrukt op de maatschappij en het landschap, met name in het oosten van Twente.